

ВАҚФИЯ ҚАНДАЙ АСАР

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393949>

Муҳаммад Назар Шарипов

Мумтоз филология ва адабий манбашунослик кафедраси

2 курс магистранти

Тел: + 99 890 573 19 58

muhammadnazarsharipov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг “Вақфия” асарига берилган талқинлар хусусида сўз юритилади. “Вақфия” ҳажман кичик асар бўлишига қарамай ўзида теурийлар даври ижтимоий - иқтисодий жараёнлари ҳақида қимматли маълумотларни беради. Асар турли адабиётларда ҳар хил талқин қилинган. Мақола ушбу талқинларнинг қай бири асосли эканлигини аниқлаш мақсадида қилинган кичик изланиш натижасидир.

Калит сўзлар: *Вақф, вақф мулклари, маҳдудот, диний асар, жериб, юридик ҳужжат, автобиографик ҳужжат.*

ABSTRACT

This article discusses the interpretations of Alisher Navoi's work “Waqfiya”. Despite the fact that “Waqfiya” is a small work, it provides valuable information about the socio-economic processes of the Timurid era. The work has been interpreted differently in different literature. The article is the result of a small research to determine which of these interpretations are valid.

Keywords: *Waqf, waqf properties, mahdudot, religious work, jerib, legal document, autobiographical document.*

Алишер Навоий асарларини ўрганиш ўзбек манбашунослигининг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб, бу борадаги ҳаракатлар ўтган асримизнинг ўрталаридан бошлаб амалга оширила бошлади. О. Шарафиддинов, Ҳ. Олимжон, М. Шайхзода, Порсо Шамсиев, Ҳамид Сулаймонов, Қ. Муниров, А. Носиров, Азиз Қаюмов, Суйима Ғаниева, Алибек Рустамов, Ҳамидхон Исломий каби устоз олимларимизнинг тадқиқотлари, изланишларини мисол тариқасида айтиб ўтишимиз мумкин. Мустақилликдан кейинги йилларда, айниқса,

навоийшунослик ишлари жудаям изчил тарзда олиб борилмоқда. Навоийнинг деярли барча асарлари тадқиқ этилиб, нашр этилди. Шундай бўлсада, Навоийни ўрганиш, унинг асарларини таҳлил этиш ва мукамал нашрларини амалга ошириш масаласи ҳали ҳам долзарблигича қолмоқда. Ушбу мақолада Навоийнинг “Вақфия” асари ҳақида айрим таҳлил ва талқинлар ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Маълумки, Алишер Навоий Темурийлар даврининг нафақат ижод аҳлидан, балки, давлат арбоби, йирик мулкдори ҳам эди. Олган даромадларини эса хайрли ишларга сарф этиш билан ҳам тарихда алоҳида ном қолдирди. Жумладан, 1480 - 1500 йиллар мобайнида ўз маблағлари ҳисобидан бир неча мадраса, 40 работ (сафардаги йўловчилар тўхтаб ўтиш жойи), 17 та масжид, 10 та хонақоҳ, 9 та кўприк, 20 та ҳовуз, 9 та ҳаммом қурдиради [7, 86]. Навоий ташаббуси билан Хуросоннинг турли ерларида қурилган бундай биноларнинг умумий сони 370 дан ортади [4, 253]. Бу каби маълумотлар Хондамир, Восифий, Ҳусайн Бойқаро, Бобур ва бошқа тарихчилар асарларида қайд этилган. Алишер Навоий бундай катта миқёсдаги қурилиш, ободонлаштириш ишлари учун маблағни қаердан олганлигини 1482 йилда ёзган “Вақфия” асарида келтириб ўтган.

Навоий табиатан нозиктаъаб инсон бўлиб, ўша даврда халқ орасида “Навоийнинг нозиктаъблиги мол - давлатига мағрурлигидан” деган нотўғри тасаввур пайдо бўлганди. Ўша тасаввурни асоссиз эканлигини кўрсатиб бериш учун ҳам Навоий шу асарини ёзди. Бобур бу ҳақда шундай ёзади: “Алишербекнинг мижози нозик била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг гуруридан тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий (туғма) экандур” [6, 233]. Энг муҳими Навоий эл - юрт учун қилган барча хайрли ишлари беминнат эканлигини қайд қилиб ўтади:

“Элдин манга гарчи ғайри заҳмат йўқ эди.
Айб эрмас, агар музд ила миннат йўқ эди.
Эл бердилар, аммо манга рағбат йўқ эди.
Шаҳ давлатидин буларға ҳожат йўқ эди” [2, 260].

“Вақфия”да келтирилган маълумотга кўра Навоий ўзига тегишли бўлган ҳосилдор ерларнинг ўлчови 550 жериб - 101 гектар атрофида бўлган [9, 573]. Бундан ташқари 20 дан ортиқ савдо дўконлари ҳам яхши даромад келтириб турган. Катта мулкдор, сармоядор ва заминдор Навоий жуда сахий, қўли очик

инсон бўлган. Бу ҳақда замондошларининг айтишича, вазир бўлган кезларида ҳам хазинадан маблағ олмаган. Аксинча, уруш йилларида аҳолига қўшимча солиқлар солинганда халққа қийин бўлмаслиги учун солиқ пулини ўз маблағидан тўлаган.

Навоий ижоди ҳақида хабар берувчи адабиётларда, шунингдек айрим мақолаларда ҳам “Вақфия” Навоийнинг диний асарлари қаторида санаб ўтилганлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Ҳолбуки, “Вақфия”да диний масалалар эмас, балки Хусайн Бойқаро даври давлат тизими, Навоийнинг бу давлатни бошқаришдаги ўрни, ўзининг қисқача таржимаи ҳоли, ижтимоий - сиёсий ва ахлоқий қарашлари ҳамда юқорида айтилганидек вақф қилинган мол - мулки ва улардан олган даромадларини қандай тасарруф этганлиги ёритилган. Тўғри, вақф масаласи диний масала ҳисобланади. Вақф атамаси луғатда “тўхтатиш”, “тутиб туриш” (шунингдек аруз қоидаларидан бирининг номи) каби маъноларни англатувчи, мусулмон мамлакатларида давлат ёки айрим шахслар томонидан диний эҳтиёж ёки хайрия ишлари учун ажратилган мол - мулкка нисбатан ишлатилади. Ўз мулкни вақфга топширган шахс мазкур мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқини йўқотади [8, 79]. Вақф қилинган мол - мулкнинг манфаатлари эса доимий равишда белгиланган тарзда халқ учун ишлатилади. Асар номидан келиб чиққан ҳолда ва ундаги вақф қилинган мулклар, уларни қози ҳузурида расмийлаштирилиб тасдиқлангани каби жиҳатларни инобатга олиб “Вақфия”ни диний асар деб тавсифланган бўлиши мумкин. Аслида эса, бу жиҳатлар асарга диний мазмун беришга етарли эмас. Агар унда вақф нималиги, унинг шарт шароитлари ва турлари каби маълумотлар гапирилганда эди уни диний мазмундаги асар деб баҳо бериш мумкин бўлар эди. Диний мазмундаги асарда оят ё ҳадислар шарҳи, эътиқод, ибодат, одоб - ахлоққа оид масалалар ёки пайғамбарлар, солиҳ зотлар, валийлар, муфассирлар, муҳаддислар, фақиҳлар ҳаёти ҳақидаги маълумотлар келтирилган бўлиши керак. Масалан, Навоийнинг “Арбаъин” асарида қирик ҳадис ҳақида, “Сирожул муслимин”да дин асослари – таҳорат, намоз, рўза қабилар ҳақида, “Насойимул муҳаббат”да валийлар ва тасаввуф шайхлари ҳақида маълумотлар берилган. Шунинг учун ҳам ушбу асарларни диний мазмундаги асарлар деб тавсифлаш муносибдир.

“Вақфия”нинг таркибий тузилишига эътибор қаратадиган бўлсак, унинг муқаддимаси ҳамд, наът ва Хусайн Бойқаро мадҳини ўзи ичига олган бўлиб, асарнинг аксар қисми ташкил қилади. Муқаддимадан кейинги кичик қисмгина Навоийнинг хайрия ишлари ва вақф қилдирган мулклари, ерлари, вақф

жойлардаги идора усули, хизмат учун белгиланган лавозимлар, тайин этилган маошлар, ўрнатилган тартиб - қоидалар баён қилинган асосий қисм ҳисобланиб “Маҳдудот” (маҳдудот иқтисодий атама бўлиб, тилшуносликда чегараланган, атрофи ўралган, атрофи аниқланган жойлар, ер - сув ва бошқа мулклар, деган луғавий маънони билдиради) деб номланган. Маҳдудотда Навоийнинг вақф мулклари тўғрисида форс тилида битилган вақф ҳужжатлари ҳам мавжудлиги ҳақида айтиб ўтилган. Чунончи: “...вақф қилинган маҳдудларким, шаҳр ва тавобиндадур, мужмалан (қисқа) мазкур бўлур ва тафсили форсий вақфномалардаким, муқаррар айтилибдур...” [1, 33]. “Вақфия”нинг маҳдудот фасли расмий услубда битилган бўлиб, бу ҳолат адибнинг мазкур ҳужжатли фаслда вақф қилинган кўчмас мулк турларини шарҳлашда қўллаган ифода ва баён тарзида яққол кўринади. Маҳдудот фасли “Вақфия”нинг бошқа фаслларида куйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади. Биринчидан, Навоий ўзининг темурийлар бошқарувида бўлган Хуросон, Ҳирот ва шаҳар ташқарисида жойлашган ҳамда вақф қилингани кўчмас мулклари хусусида мухтасар тарзда қимматли маълумотлар битган. Иккинчидан, Навоийнинг вақф қилинган барча турдаги кўчмас мулклари қонуний ва қонун ҳимоясида бўлиб, кўчмас мулкларининг барча тафсилоти вақф ҳужжатларида форс тилида аниқ ёзилгани ҳамда гувоҳлар иштирокида қози муҳри билан тасдиқлаб қўйилгани айтилган. Учинчидан, у мулк ишларини, хусусан, вақф ишларини юритишда ҳам очиқлик, ошқоралик ва шаффофлик тамойилларига қатъий амал қилган бўлиб, мазкур маҳдудотлардан Султон Ҳусайн Бойқародан тортиб, то оддий одамларгача хабардор бўлганлиги яхши очиқланган. Шунингдек, шариятга ҳилоф бўлган яширин йўллар билан даромад топиш ёки кўчмас ва кўчар мулк орттириш йўллари, умуман, хуфиёна иқтисодиёт турлари йўқлигига ишора қилган ва унинг шарт-шароитлари қонуний эканлиги аниқ кўрсатилган. Адиб бу асарида ўзи қурдирган мадраса мударрисларига ҳар йили 200 олтиндан маош берилишини қатъий белгилаб қўйган. Яна ҳар ойда икки қопдан буғдой ва арпа уларнинг нонига ва минадиган отининг емига берилган. Навоий талабаларни икки ҳалқа, яъни гуруҳга бўлган. Бир гуруҳнинг сонини 11 нафардан оширмаганлиги диққатга сазовор, айтиш мумкин даврада теран билим олишга мўлжалланган тадбир. Илм толибларининг қобилияти ва яхши ўқишига қараб, уч тоифага ҳам бўлган, уч даражадаги маош (стипендия) белгилаган. Аъло ўқиган 6 нафар талаба ҳар ойда 24 олтин, йилига 5 қоп ошлиқ (буғдой) олади; васат, яъни қониқарли ўқиган 8 нафар талабаларнинг ҳар бирига 16 олтин ва йиллик 4 қоп буғдой; адно – ўртач ўқиган 8 нафар талабаларга 12 олтин ва

йилига 3 коп буғдой берилган. Мадрасанинг ошпазу фаррошларига ҳам ойлик маошлари қатъий белгиланган. Навоий ҳар йили мадраса маъмурияти 100 пўстин, 100 жун чакмон, 100 бўрк, 100 кўйлак-иштон сотиб олиб, мударрислар, талабалар ва ходимлар ва бошқа мухтожларга улашмоқни буюради [2, 273]. Қурбон ҳайитида шоир ҳисобидан 1 та мол ва 5 та кўй сўйилиб, мадраса аҳли ва унинг атрофида яшовчи фуқаролар улашилган. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, “Вақфия”ни ҳозирги замон тили билан айтганда юридик ҳужжат ёки қайднома деб айтиш мумкин. Академик Азиз Қаюмов “Вақфия”га қуйидагича тариф берган: “Бу кичик бир асар катта маҳорат ва бой мазмунга эга бўлган қимматли адабий ёдгорликдир. У ҳам адабий, ҳам тарихий асар ва муҳим автобиографик ҳужжат сифатида қадрлидир” [1, 4]. Асар юзасидан номзодлик диссертасиясини ёқлаган И. Шамсимухамедов: “Демак, “Вақфийя” биринчи навбатда, ҳужжат бўлиб ҳисобланиши керак...” [1, 4], деган. Н. Маллаев “Ўзбек адабиёти тарихи” китобида “Вақфия”ни Навоий ўз даврининг ижтимоий - иқтисодий тузуми ва ўз мулклари ҳамда қурдирган иморатлари ҳақида маълумот берувчи асар деб тавсифлайди [3, 378].

Хулоса ўрнида айтишимиз мумкинки, “Вақфия” Навоийнинг бунёдкорлик ва тадбиркорлик салоҳияти нақадар юксак бўлганлигини, унинг саҳийлик, илмпарварлик ва инсонпарварлик билан яшаганлигини яққол кўрсатиб турувчи туркий тилда ёзилган юридик ҳужжатнинг мумтоз намунасидир. “Вақфия”нинг мазмун - моҳияти биринчидан, Навоийнинг вақф қилинган кўчмас мулкларидан ва уларнинг вақфи ислом шариатига асосланганлигидан бизни хабардор қилса, иккинчидан, ҳамма давр мулкдорлари учун Навоий сиймосини ҳамда унинг молиявий ишлари, хайр саховатли одатларини намуна, ибрат қилиб кўрсатишга хизмат қилади, учинчидан эса, Янги Ўзбекистонда олиб борилаётган вақф ишларини ташкил қилишда ва иш юритишда очиқлик, ошкоралик ва шаффофлик тамойилларига қатъий амал қилиш зарурлигини эслатиб туради.

REFERENCES

1. Алишер Навоий. Вақфийя. Нашрга тайёрловчи И. Шамсимухамедов. – Тошкент.: “Фан”. 1991. – Б 106.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. Ўн тўртинчи том. Вақфийя. –Тошкент.: “Фан”. 1998. 14- жилд. – Б. 231 – 270
3. Натан Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. –Тошкент.: “ЎҚИТУВЧИ”. 1965. – Б 660.

4. М.Т. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. XIII Том. –Т.: “Фан”. 1979. – Б 512.
5. Гиёсиддин Хондамир. Макоримул ахлоқ. Комилжон Раҳимов таржимаси. – Т.: “Yoshlar nashriyot uyi”. 2018. – Б 232.
6. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев, С. Мирзаев. –Т.: “Фан ”. 1960. – Б 514.
7. Абадият гулшани: мақолалар, шеърлар/ лойиҳа муаллифи Ў. Раҳматов, нашрга тайёрловчи М. Жонихонов. –Т.: “Sharq”. 2013. – Б 128.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2 том. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. 2001. – Б 270.
9. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 1 том. –Т.: “Фан ”. 1983. – Б 656.